

PASAKŲ APIE HEROJAUS KOVĄ SU SLIBINU SĄSAJOS SU MITU

Nijolė LAURINKIENĖ

Nuo seno mitologijos tyrinėjimuose reiškiamas požiūris, kad pasaka yra transformuotas mitas. Akivaizdžiai tai liudija seniausios stebuklinės pasakos. Jose aptinkami ne tik paskiriai mitiniai vaizdiniai, bet ir ištisos semantinės mito makrostruktūros. Šiuo požiūriu ypač dėmesio vertos pasakos apie herojaus kovą su slibinu (AT 300, AT 300 A).

Bendriausias nurodytų pasakų turinys: Karaliaus dukterį pavagia smakas. Piemuo (tarnas, kareivis) žada išvaduoti karalaitę. Prie marių (ant kalno, prie tilto) įvyksta mūšis. Smakas nudobiamas. Karalaitė išvaduojama. Herojus veda išvaduotą karalaitę.

Gilinantį i pasakų variantus, pastebėta, kad kai kuriuose iš jų figūruoja audros, griaustinio motyvas (LMD III 19/28; LMD I 492/3a; LTR 28/355). Kaip tik šis motyvas padėjo atpažinti pasakose glūdintį tam tikro mito kladą. Jose vaizduojama herojaus kova su slibinu, vykstanti perkūnijos metu, primena griaustinio dievo Perkūno kovą su velniiu. Stebuklinės pasakos apie slibiną su šiuo mitu gretintinos ir kai kuriais kitais atžvilgiais.

Pirmausia bus aptarti pagrindiniai pasakos veikėjai. Herojus, kuris kaunasi su smaku, pavadinamas: Jurgiu (BLP II p. 175–178), Jonuku (LTR 1038 /242/), tiesiog karalaičiu (LTR 2/355/), kvailiu (LTR 2795 /125/), eiguliu (LTR 3501/34/), medžiotu (LTR 1993 /231/). Patsai griaustinio dievas čia neminimas. Bet ir sakmėse apie Perkūną, medžiojantį velnią (LKP 3452), priešininką sugauna ne pats Perkūnas, o koks nors medžiotojas, eigulys, kuris vėliau sutinka Perkūną ir būna jo apdovanotas:

„Strielčius išėjo palevoti į mišką. Užėjo audra. Tai jis pelkutėje sustojo po egle ir laukia, kol nustos lytus. Netoli jo buvo didelis akmuo. Ant to akmens tupėjo juodas katinas. Kaip pradėjo perkūnas trankytį, tai kaip tik trenkia, tai tas katinas lenda po akmeniu. Kaip tik po trenkimo, tai tas juodas katinas vėl iššoka ant to akmens. Medžiotojas suprato, kad ten gali būti velnias. Jis buvo girdėjęs, kad velnio su švinu nenušausi. Tai jis sulenkė (sidabrini) guziką ir šovė į tą juodą katiną. Kaip šovė, tai ir pataikė, iš to katino pasiliejo smala. Po audros medžiotojas eina toliau. Susitinka kitą medžiotoją“ (Perkūn – N. L.). LTR 462 (243).

Kitų aptariamų pasakų herojus sutinka ne Perkūną, o senelį – Dievą (BLP II p. 252–262), kuris išmokina jį kariauti (LTR 1038 /242/), apdovanoja kovai reikalingais daiktais: kardu, rykšteli ir smuiku (BLP II p. 252–262), arkliu ir lazdele (LTR 2898 /210/). Sakmų Perkūnas dažnai apibūdinamas ir kaip senis (BLP I p. 27; BLP IV p. 79–80), kuris duoda velnio nugalėtojui su kariavimu susijusių ar jo gerovę laiduojančių daiktų: parako (LMD I 144 /34/; LTR 1552 /182/), pinigų (LTR 198 /295/).

Karalaitės pagrobėjas, kaip ir pagrindinis herojus, pasakose įvairuoja. Tai gali būti smakas (LMD III /28/; LTR 3114 /141/; LTR 4795 /468/), gyvatė (LTR 910 /49/), žaltys (LTR 278 /3/; LTR 4637 /114/), velnias (LTR 2941 /5/; LTR

3414 /48/; LMD III 146 /161/), kuris kartais pavadinamas *Ancipieriumi* (LTR 792 /152/), nečystuoju (BLM p. 112–113). Velnias, kaip ir slibinas, gali turėti kelias galvas: tris (LTR 2941 /5/), dvi, keturias, šešias, dvylika (LMD III 146 /123/). Įdomu tai, kad kai kuriuose variantuose slibino ar velnio vietoje pasakojama apie dievą su devyniom galvom (LMD I 499 /1/), apie „stabmeldžių dievaitį smaką“ (LTR 2145 /285/). Karalius, garbinės smaką, aukoja jam aukas – žmogų ir duonos kepalėlį (LMD I 499 /1/). Aukos pareikalauja ir devyngalvis žaltys (LTR 278 /3/). Toji auka yra mergina, dažniausiai karaliaus duktė (BLP II p. 231–234; LTR 28L2 /130/; LTR 768 /66/ ir kt.). Viename iš variantų pažymima, kad smakas duoda miestui vandenį (LMD I 492 /3a/). Vadinas, jis, kaip ir senovės indų Vritras, disponuoja vandeniu. Kai kuriuose variantuose teigiama, kad vanduo atsiranda po to, kai nukaunamas velnias (LTR 1038 /161/ ar smakas (LMD I 492 /3a/). Lygiant smaką su velniu, reikėtų pažymeti, kad pastarasis tikriausiai yra archaiškesnis stebuklinių pasakų herojus. V. Propo teigimu, drakonas – vėlyvos kultūros produktas, netgi miestietiškos, kai žmogus émė netekti intymaus, organiško ryšio su gyvūnais.¹ Tad ir mūsų pasakose velnias, gyvatė, žaltys gyvavo, matyt, anksčiau už slibiną. Sie archaiškesni pasakų herojai, kaip karalystės pagrobėjai, savo pobūdžiu ir prasme neabejotinai atitinka griaustinio dievo priešininką, kuris lietuvių mitologijoje kaip tik ir buvo velnias, o kartais – gyvatė.

Herojaus, kuriam aukoja karalaitę, buvimo vieta konkreтиuojama. Smakas susitinka su karalaitės išvaduotoju pajūryje (LTR 2201 /38/) arba išeina iš marių (LMD I 159 /2/), iš upės (LTR 3783 /435/). Susitikimas su „piktuju“ gali įvykti ant tilto (LTR 2941 /5/). Ne tik iš vandens, bet ir iš žemės gali išlisti slibinas, tuo akivaizdžiai patvirtindamas savo chtoninę prigimtį: „sujudėjo žemė ir jis (slibinas – N. L.) išlindo“ (LTR 449a/124/). Slabinas gali laukti prie kelmo (LTR 3783 /435/). N. Vélius, pasiremdamas tautasakos duomenimis, jrodė, kaip glaudžiai su kelmu siejasi velnias. Ši mitinė būtybė ne tik pasirodo prie kelmo, bet ir identifikuojama su juo.² Kartais smakas apsistoją prie kalno ar ant kalno (LTR 1038 /242/; LTR 1884 /113/). Jei kalne yra skylė, herojus keliauja ja toliau: „jie (piemenys – N. L.) nuvedė brolius prie didelés kalno skylės. Petras ir Jonas pasidirbo lopši“ (LTR 882 /98/). Skylė kalne padeda mergelės išvaduotojui pasiekti kitą, požeminį, pasaulį, kur jis sutinka savo priešininką. Požeminis pasaulis gali būti pasiekiamas ir kitu būdu: ne per kalne esančią angą, o per ažuolą: „Vidury giraitės buvo aržuolas neišpasakyto storio, išpurtęs ir iš vienos pusės skylė. Lotė tą aržuolą parodė Petrui: „Žiūrėk, Petrai, – sakė jam Lotė, – va kur gyvena smakas, šita skylė – tai durys in jo rūmus“ (LMD I 492 /3a/). Anga į kitą pasaulį gali būti ir ne pačiamė ažuole, o šalia jo, po akmeniu: „Už jūros yra platus vieškelis, kuris jeina į girią, o vieškelio dešiniajame šone yra didžiulis storas ažuolas, prie kurio taip pat guli labai didelis ak-

Birutės ZOKAITYTĖS piešinys tušu

muo. Tą akmenį reikia atversti, ten yra skylė“ (LTR 2939 / 51/). Nagrinėjamose pasakose ažuolo drevė, akmuo žymi kelią į požeminį pasaulį, kur tūno karalaitės pagrobėjas smakas. Šie objektais yra ir sakmių velnio, besistaipančio prieš Perkūną, pamėgta buvimo vieta: „Jis (medinčius – N. L.) po medžiu stovi ir žiūri, netoli jo stovi aržuolas, o tame aržuole buvo skylė išpuvus. Kaip griausmas pereina, tai iš tos skylės išlenda vokietuks su raudona kepuraite ir mečėjasi prieš debesį, o kaip sugriaudėja, tai tas vokietuks in tą skylę“ (LMD I 133 /152/). „Vieno ūkininko žemėje, netoli jo namų, buvės labai didelis akmuo, ant kurio, perkūnijai užeinant ir griaunant, pasirodydavo juodas katinas, kuris šokinėdavo ir vaipydavosi prieš perkūną. Biesas buvo katiniu pasivertęs“ (LTR 758 /2/).

Vadinasi, pasakų smaką su sakmių Perkūno priešininku velnii sieja analogiška lokalizacija bei panaši jų, kaip požemio būtybių, prigimtis.

M. Eliadė pažymi drakono ar gyvatės ryšį su pasaulio medžiu. Ažuolas, kuriuo pasiekiamas požeminis pasaulis ir jo būtybės, lietuvių mitologijoje ir yra pasaulio medis. Anot M. Eliadės, gyvatės saugo visus kelius į nemirtingumą, taigi kiekvieną „centrą“, vietą, kur koncentruojasi šventumas, tikroji esmė. Kas negali nugalėti drakono ar gyvatės, neprieina prie pasaulio medžio, negali laimėti nemirtingumo. E. Eliadė teigia, kad kova su pabaisa turi iniciacijos reikšmę. Žmogus privalo išlaikyti išbandymą, tapti herojumi, kad įgytų teisę į nemirtingumą.³ Iniciacijos apeigą stebuklinėse pasakose įžvelgė ir V. Propas. Tik jis akcentavo, kad žmogus iniciacijos ritualą atlieka ypatingu būdu: gyvatė turi jį prarasti. Išspautas jaunuolis – tai jau naujas žmogus.⁴

Galbūt su iniciacijos ritualu siejasi ir lietuvių pasakų sliabinio nugalėtojas. Tačiau tam įrodyti reikėtų išsamiai specialių tyrinėjimų.

Čia buvo nurodyti svarbiausi analizuojamų pasakų ir mito sąlyčio taškai. Vienos pasakos tekstas ypač gerai iliustruoja šių pasakų ryšį su mitu: tame sutelkta ir išsaugota ne pavieniai mito požymiai, o visas jo semantinės struktūros kompleksas. Pasaka labai ilga, todėl pateikiu tik jos anotaciją:

Sūnus Petras ir duktė Alena po tévo mirties išėjo į pasaulį, kur akys veda. Sutiko medžiotoją. Jis davė tris kurus ir triūbelę, kuri jiems būsianti reikalinga. Vienam iš kurtų

iškasus po dideliu akmeniu duris, jie émė leistis žemyn ir priėjo gražius rūmus, kurie priklausė velnui. Petras kalaviju nudobė velniai ir iškeliau toliau. Sustojo mieste, kuris buvo juodai apdengtas. Karčiamoju sužinojo, kad karalius turi atiduoti vienturę dukterį smakui, kuris duoda miestui vandenį. Petras su kurtu nuéjo į giraitę prie išpurtusio storo ažuolo, po kuriuo yra skylė į smako rūmus. Tą dieną, kai atvežė karalaitę, Petras nuéjo prie ažuolo, atsistoję prieš skylę. Griaudžiant ir žaibuojant iš skylės pradėjo veržtis liepsna su dūmais, ir smakas iškišo vieną galvą. Petras kalaviju nukapojo tą galvą. Kai nukapojo visas galvas, nustojo griaudę, o iš ažuolo pradėjo veržtis vanduo. Susidėjės smako liežuvius į krepšį, Petras vedé karalaitę namo (LMD I 492 /3a/; kursivas – N. L.). Pasaka tuo nesibaigia, tačiau tolesnis turinys šiam nagrinėjimui néra svarbus. Pasaka yra kontaminuota (AT 315 AT 300). Kai kuriuos jos dalys mano pateiktos gerokai sutrumptos, bet mums įdomus tik pats pasakos branduolys. Petras du kartus dalyvauja mūšyje: pirmą kartą – su velniu, antrą kartą – su smaku.

Abejos kautynės įvyksta požemyje, kitame, žemutiniame, pasaulyje. Apie smaką pasakyta, kad jis teikia miestui vandenį. Už tai jam aukojamos aukos. Smakas pradeda lįsti pro skyle ažuole griaudžiant ir žaibuojant (lietuvių sakmėse velnias taip pat reiškiasi perkūnijos metu). Petru nukapojujus smako galvas, nustoja griaudę, o iš ažuolo ima veržtis vanduo. Nukovės smaką, Petras ne tik išvaduoja karalaitę, bet ir išlaisvina vandenį, kurį buvo užgrobės smakas.

Taigi būtų galima konstatuoti, kad pasakoje užfiksuota mito apie griaustinio dievo kovą su priešininku bendriausia schema. Mergelės ir vandens pagrobimas, herojaus kautynės perkūnijos metu su minėtasis vertės paslėpulia chtonine būtybe, karalaitės ir vandens išlaisvinimas – šie pasakos motyvai primena mitą apie griaustinio dievo kovą su priešininku. Galbūt kadaise pagal šį mito prototipą buvo kuriamos stebuklinės pasakos apie smaką.

NUORODOS:

1. Propp V. J. Istoricheskije korni volšebojnoj skazki. – L., 1968. – P. 246. – Rusų k.
2. Vėlius N. Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. – V., 1987. – P. 73–75.
3. Eliade M. Die Religion und das Heilige. – Salzburg, 1955. – P. 329.
4. Propp V. J. Min. veik. – P. 225.

SANTRUMPOS:

AT – The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography. Antti Aarnes Verzeichnis der Marchentypen (FFC No 3) // Translated and enlarged by S. Thompson // F F Communications (Helsinki), 1961. – No 184

BLM – Litauische Mundarten / Gesammelt von A. Baranowski. Herausgeben von dr. F. Specht. – Leipzig, 1920. – T. 2.

BLP – Lietuviškos pasakos / surinko dr. J. Basanavičius. – Shenandoah, Pa., 1898–1902. – T. 1–2.

BLPY – Lietuviškos pasakos yvairios / Surinko dr. J. Basanavičius. – Chicago, III, 1906. – D. 4.

LMD – Lietuvių mokslo draugijos tautosakos rankraščiai Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyne.

LPK – Balys J. Lietuvių pasakojamosios tautosakos motyvų katalogas // Tautosakos darbai, 1936. – T. 2. – P. 295.

LTR – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraščias.